

in idem («не можна двічі за одне і те ж саме»). Він полягає в тому, що не може бути порушено справу за фактом правопорушення, по якому вступило в силу рішення компетентного державного органу влади чи посадової особи. Цей принцип не застосовується лише у випадках, коли одне й те саме протиправне діяння є підставою для притягнення до відповідальності різних видів⁴.

Таким чином, принципи юридичної відповідальності – це основоположні ідеї, що в концентрованому вигляді уособлюють сутність, природу та значення інституту правової відповідальності і виявляються у всіх без винятку її інститутах.

Отже, підсумовуючи вищезазначене, не потрібно розглядати юридичну відповідальність в якості різновиду обов'язку, хоча відповідальність – це одночасно і обов'язок для суб'єкта, на якого вона покладена. Правильно вважати, що обов'язок за деякими ознаками має подібність із відповідальністю, але визначити юридичну відповідальність тільки через обов'язок було б неправильно. Це можемо пояснити наступними аргументами. По-перше: обов'язок, як і санкція, передусє відповідальності. По-друге: саме за невиконання обов'язку може наступити юридична відповідальність.

Таким чином, з огляду на існуючий у юридичній науці плюралізм точок зору на юридичну відповідальність та її види, можна зробити висновок про те, що донині ще немає її єдиного розуміння. Звідси, комплексне дослідження специфіки та правової природи цивільної відповідальності неможливе без формування єдиної парадигми відповідальності, що безумовно вплине на отримані результати дослідження. Адже зміст відповідальності становить її дуалістичну природу: з одного боку, реалізація цієї відповідальності забезпечується можливістю застосування відповідних примусових заходів, а з іншого – передбачає можливість добровільного відшкодування завданої шкоди.

Тому це питання, зокрема, щодо специфіки та особливих ознак цивільної відповідальності, її місця в системі юридичної, потребує окремого дослідження.

¹ Юридична енциклопедія: В 6 т. – К.: Українська енциклопедія, 1998. – Т. 1. – С. 128.

² Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.

³ Афанасьев В. С. Обеспечение законности: вопросы теории и практики. Дисс. ... докт. юрид. наук. – М., 1993. – С. 10.

⁴ Кожевников А. И. Основные подходы к понятию юридической ответственности в теории права // Вестник Московского университета МВД России. – 2003. – № 3. – С. 34–39.

Резюме

На сьогодні інститут юридичної відповідальності потребує ґрунтовного наукового переосмислення в контексті питань трансформації правопорушень, коригування сутності та призначення юридичної відповідальності тощо.

Ключові слова: соціальна відповідальність, юридична відповідальність, право.

Резюме

На сегодняшний день институт юридической ответственности требует основательного научного переосмысления в контексте вопросов трансформации правонарушений, корректировки сути и назначения юридической ответственности и т.д.

Ключевые слова: социальная ответственность, юридическая ответственность, право.

Summary

Nowadays the Institute of legal responsibility requires a fundamental scientific revising in the context of offences transformation, adjustment of the legal liability essence and role etc.

Key words: social responsibility, juridical liability, law.

Отримано 14.06.2012

І. В. БОГУШОВА

Ірина Валеріївна Богушова, аспірант Київського університету права НАН України

ЕВОЛЮЦІЯ ФОРМИ ДЕРЖАВИ В АСПЕКТІ ДЕЯКИХ ПІДХОДІВ ДО ЇЇ ТИПОЛОГІЇ

Еволюція форми держави як складний, тривалий процес розвитку держави має велике значення безпосередньо для становлення такого комплексного політико-правового утворення, як держава. Саме тому дослідженню процесу еволюції форми держави приділяли свою увагу такі науковці, як: Ш.-Л. Монтеск'є, А. Б. Венгеров, В. С. Чіркін та інші. Саме цим і зумовлено актуальність зазначеної тематики. Еволюція держави та її форми – це розвиток, що не припиняється протягом усього існування держави. У цьому зв'язку

дослідження еволюції форми держави можливо розглядати та досліджувати в аспекті виокремлення особливостей, притаманних певній формі держави в межах різних історичних періодів її розвитку, що в свою чергу дає змогу глибоко та детально дослідити таку категорію, як «форма держави» в цілому, оскільки вона є динамічним явищем, що перебуває в постійному розвитку.

Проблема виникнення держави є однією з фундаментальних проблем сучасної теоретико-правової науки. Існує безліч теорій походження держави, до яких належать, зокрема, такі: історична (під впливом різних історичних факторів); патріархальна (шляхом поєднання родів та племен); патримоніальна (з права власності князя на землю); договірна (в результаті укладення суспільного договору); теологічна (за Божою волею) тощо. Зазначені вище теорії виникнення держави передбачають різні фактори, які, на думку, їх розробників, мали значний вплив на виникнення та розвиток держав.

Зокрема, теологічна теорія виникнення держави виникла раніше за інші. Це цілком логічно, оскільки в Стародавньому світі та в період Середньовіччя оракули та пророки були найбільш освіченою верствою населення, а світосприйняття було релігійним. Дана теорія полягає в тому, що держава має божественне походження, вона створена або власне Богом, або людьми за його вказівкою. Саме тому необхідно сприймати існуючу владу як прояв волі Божої та підкорюватись їй. Правитель так само як і держава є виявом Божої волі, тому спроби його змінити (шляхом перевороту або революції) є не лише злочином проти держави, а й злочином проти Бога.

Досить давньою є також патріархальна теорія виникнення держави, згідно з якою держава виникає з патріархальної родини, кількість членів якої збільшується з покоління в покоління. Першим, хто запропонував таку теорію був Арістотель. Р. Фільмер у своїй праці «Патріархія або Природна влада короля» доводить, що влада короля бере свій початок безпосередньо від Адама. Відповідно влада монарха – це влада голови родини.

У період буржуазної революції (XVI–XVIII ст.ст.) набула популярності договірна теорія виникнення держави. До числа її прихильників належать: Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж. Ж. Руссо та ін. Згідно з цією теорією держава виникла в результаті добровільного договору вільних людей – так званого суспільного договору. Необхідно зазначити, що існує безліч варіантів договірної теорії, які інколи мають досить значні розбіжності. Зокрема:

1) у *характеристиці додержавного «природного стану»*, в якому перебувало суспільство, що розмежовуються науковцями неоднозначно. Наприклад, Т. Гоббс вважав, що це «війна всіх проти всіх», тоді як Ж. Ж. Руссо дотримувався думки, що такий період можна вважати «золотим віком» загального щастя;

2) у *причинах, які зумовили укладення суспільного договору та утворення держави*. У процесі їх аналізу дослідники звертали увагу на те, що неможливо належним чином забезпечити свої «природні» права, нівелювати насильство та встановити загальний порядок;

3) у *розумінні самого суспільного договору*. У даному випадку йдеться не про якийсь певний документ, а про загальну згоду, що склалася природним способом, під впливом якої кожен індивід згодився відокремити частину своїх прав на користь держави, та, відповідно, дав згоду на виконання вказівок і приписів держави;

4) у *висновках, які випливають з дослідження проблем виникнення держави саме в результаті укладення суспільного договору*. В цьому аспекті можливо говорити про існування двох підходів:

а) оскільки держава виникла і дотепер має за основу суспільний договір, державно-правові інститути мають відповідати своєму першоджерельному змісту, в іншому випадку вони підлягають заміні. Такий підхід передбачає можливість зміни обраної форми держави протягом всього періоду існування самої держави;

б) у процесі укладення суспільного договору індивіди втрачають можливість змінити обрану ними форму правління.

Передумовою виникнення органічної теорії стала поява в XIX ст. нової теорії походження людини, розробником якої став Ч. Дарвін. Під її впливом і з'явилася органічна теорія виникнення держави, що обґрунтовує появу держави як логічне об'єднання людей в процесі еволюції суспільства.

Прихильники теорії насильства (Л. Гумплович, К. Каутський, Е. Дюринг тощо), спираючись на аналіз відомих історичних фактів, обґрунтували виникнення держави в результаті впливу факторів насильства.

Представники психологічної теорії виникнення держави стверджують, що виникнення держави як апарату управління зумовлено специфічними властивостями психіки людини. Оскільки люди, в своїй більшості, мають потребу в тому, аби ними керували, тоді як окремі індивіди психологічно налаштовані на те, щоб керувати.

Загальним недоліком розглянутих теорій виникнення держави є те, що більшість із них – це лише теорії, тобто позбавлені практичного підґрунтя, оскільки більшість дослідників не намагалися обґрунтувати свої теорії, аналізуючи історичний процес виникнення та розвитку держави як певного етапу життя суспільства. Єдиною теорією, що базується на аналізі історичних процесів, можна вважати історико-матеріалістичну. Засновником та розробником її є Ф. Енгельс, який виклав її в своїй праці «Виникнення родини, приватної власності та держави»¹.

Так, на думку О. О. Іванова та В. П. Малахова, виникнення держави в будь-якому випадку пов'язане з виникненням нерівності й протиріч між групами та класами в суспільстві. Держава не існувала завжди. Вона виникла на певному етапі розвитку суспільства, коли зі зростанням рівня виробництва воно розкололося на різні класи та групи, між якими виникали протиріччя, врегулювання яких вимагало державного втручання. Тобто держава виникає в результаті внутрішнього розвитку самого суспільства, а не в результаті впливу на неї зовнішніх факторів².

Історично першим рівнем суспільного розвитку був первіснообщинний лад, який ще називають нижчим рівнем варварства. В цей час засоби виробництва були примітивними, люди харчувалися здебільшого завдяки полюванню, жили громадою в печерах або на деревах. Приватної власності не існувало у зв'язку з тим, що в ній не було необхідності, оскільки полювання, а отже й виживання самотужки було неможливим.

Великі зміни відбулися в суспільному ладі з початком використання вогню в побуті. Ці зміни насамперед стосувалися удосконалення засобів виробництва, початку рибалства та вживання риби в їжу. Цей період називають середнім ступенем варварства. Рід визначався за материнською лінією, батько вважався людиною, яка належить до іншого роду, він не перебував у родинному зв'язку з власними дітьми. Така ситуація призвела до того, що жінка стає головним суб'єктом в суспільних відносинах, що склалися. Рід – суто особисте, а не територіальне об'єднання.

Саме тому родова організація суспільства являє собою універсальну форму додержавної організації суспільства. Особливістю роду є те, що в його межах немає особливої групи людей, яка б реалізовувала так звані «владні повноваження». Такі функції в межах одного роду бере на себе старійшина роду. Його авторитет підкріплений повагою, висловленою рештою членів роду. Влада старійшини має морально-батьківський характер. Необхідно звернути увагу, що на даному етапі розвитку суспільства приватної власності не існує.

Вищий рівень варварства є періодом, коли відбуваються докорінні зміни в первіснообщинному ладі, зокрема: 1) виникають нові різновиди виробничої діяльності; 2) розпочато видобування та використання заліза, що мало наслідком значне вдосконалення засобів виробництва, завдяки чому стає можливим обробіток значних земельних площ; 3) дохід окремих родин значно збільшується, відбувається розвиток виробництва; 4) зростають темпи виробництва, у зв'язку з чим цінність робочої сили збільшується. Саме це в свою чергу стає передумовою виникнення такого суспільного явища, як рабство; 5) виникає грошова одиниця; 6) родова побудова суспільства набуває рис воєнної демократії, оскільки війни стають звичайним явищем, тому влада воєначальників посилюється та поступово набуває спадкових рис. Така ситуація стає підґрунтям для виникнення монархії.

У зв'язку із виникненням приватної власності, зокрема на землю, засоби виробництва та під впливом інших факторів виникає держава. Необхідно наголосити, що в теоретичній літературі існує декілька точок зору щодо шляхів виникнення держави, з-поміж яких виокремлюють: східний шлях, західний та синтезний. Східний шлях виникнення держави пройшли держави Стародавнього Сходу в зв'язку з необхідністю організації суспільної праці через потребу в організації здійснення ірригаційних робіт. Західний шлях виникнення держави, пов'язаний з виникненням суспільної нерівності, приватної власності на поділ суспільства на класи. Такий шлях у своєму розвитку проходили держави Стародавньої Греції й Риму. Синтезний шлях виправдовує свою назву, оскільки, на думку науковців, поєднує в собі риси двох попередніх шляхів розвитку держави. Такий шлях пройшли Київська Русь та Ірландія³.

У межах дослідження питання еволюції форми держави, доцільним є розгляд факторів, що впливають та визначають еволюційний розвиток форми держави. І. Л. Бачило з цього приводу зазначав, що проблема визначення факторів, від яких залежить стійкість форми держави, є надзвичайно важливою⁴. Їх важливість можна обґрунтувати тим, що всі перераховані вище теорії виникнення держави розглядають виникнення держави, як результат впливу різноманітних факторів, що в свою чергу й зумовлює різноманітність самих теорій її походження.

Вперше питанням щодо факторів, які впливають на форму держави, в XVIII ст. зацікавився Ш.-Л. Монтеск'є. До них зокрема можна віднести географічні умови, релігію, політичні традиції народів тощо. Сучасник Монтеск'є В. М. Татіщев поряд з природно-географічними умовами звертав увагу на вплив рівня загальної освіченості населення. Прикладом такого ставлення автора до факторів впливу, зокрема до географічних, є думка Татіщева про те, що для держав, які займають досить велику площу найбільш прийнятною формою держави є монархія. Таку ж думку підтримували й С. С. Уваров та К. Д. Каєлін, які вважали, що народ органічно пов'язаний з самодержавством, який є політичною формою його існування, тому розквіт такої держави відповідно можливий лише за умови унітаризму⁵.

І. О. Ільїн зазначав, що вибір способу організації влади в тій чи іншій країні залежить від її території, густоти населення, державних та господарських планів держави, соціального та національного складу, релігійної приналежності та культурного рівня населення⁶. Особливу увагу з-поміж інших факторів впливу автор приділяв ролі праворозуміння та національному менталітету в процесі становлення форми держави.

Дещо інший підхід до факторів становлення форми держави підтримує В. К. Бабаєва, який з-поміж усіх факторів, вважає визначними «класову боротьбу, національний склад населення, традиції, суспільно-економічні, політичні, ідеологічні та інші фактори»⁷. А. І. Денисов вважав такими факторами економічний лад, співвідношення сил у класовій боротьбі, місце держави на міжнародній арені⁸. А. Б. Венгерів відзначає вплив не лише класових факторів, але й таких, як історичні традиції, національна психологія, релігійне та культурне середовище, рівень ідеологізації та політизації суспільства, географічні фактори⁹. В. Є. Чіркін зазначав, що факторами впливу є співвідношення соціальних сил, рівень культури, традиції, зарубіжний досвід, суб'єктивні фактори тощо¹⁰.

З аналізу вищевикладеного можна зробити висновок, що форма конкретної держави формується під впливом багатьох факторів як матеріального, так і нематеріального характеру. Серед матеріальних факторів слід звернути увагу на першочерговий вплив суспільно-економічного ладу, який, зокрема, визначає тип держави в рамках формаційного підходу до типології. Дотичними до економічних факторів є соціально-полі-

тичні, а саме: співвідношення суспільних сил в процесі боротьби за політичну владу. Результат такої боротьби знаходить своє відображення в конкретних формах держав, визначає взаємовідносини органів влади між собою та з населенням, держави з її складовими частинами, способи реалізації влади. Так революція є традиційною причиною переходу від монархічної форми правління до республіканської.

Природно-географічні фактори так само мають вплив на всі інші елементи форми держави. Територіально невеликі держави мають переважно однорідний етнічний склад та унітарну будову. Держави ж, що мають велику територію, яку вони здобули в результаті захоплення територій сусідніх народів, мають всі передумови для становлення держави феодального типу. В країнах, які займають дуже велику територію та є досить впливовими, таких як Стародавній Єгипет, Римська та Російська імперії, політичний режим традиційно є авторитарним, що в свою чергу є наслідком необхідності зберігати єдність держави та забезпечити ефективність здійснення державної влади на такій великій території¹¹. За таких умов закономірним є існування й розвиток лідерської форми правління, що характеризується сильною владою голови держави. Демократичний тип держави, як зазначав Л. Є. Грінін, у стародавні часи був прийнятним, насамперед для територіально невеличких суспільств та загалом був менш стійким, тому й еволюціонував не так вдало як монархічний тип¹².

Інша група факторів значною мірою мають за основу нематеріальну, ідейну та навіть ірраціональну сферу національної психології. Специфіка деяких релігій знаходить своє відображення в формі правління (наприклад, абсолютна монархія в мусульманських країнах). Культурні традиції багатьох країн Сходу допускають тоталітарний режим, деспотію як прийнятні методи керівництва, тоді як в культурі європейських країн більш прийнятними та навіть традиційними є демократичні цінності, парламентаризм, розподіл влади. Суттєвий вплив на форму держави має рівень політичної та правової культури населення. Зокрема, форма держави з розвитком демократичних інститутів характеризується стабільністю, а в країнах Африки, Латинської Америки, де політична культура знаходиться на стадії становлення, можна спостерігати часті зміни форми держави як результат численних переворотів. Вагому роль також відіграють історичні традиції країни. Наприклад, Великобританія й Японія впевнено існують, маючи за основу консервативний монархічний фундамент, і навпаки – Франція та США занадто волелюбні, аби відмовитись від республіканської форми, за яку в свій час вони так довго та вперто боролись.

Сучасний етап розвитку держави, права та суспільства характеризується появою дещо інших підходів до виокремлення факторів, що значною мірою впливають на становлення та розвиток певної форми держави. Зазначене пов'язано із глобальними змінами в суспільстві, які відбулись у зв'язку з поширенням глобалізаційних процесів. Саме тому на сьогоднішній день складно досліджувати форму держави окремо від середовища її суспільного і політичного існування. Тому, на нашу думку, можливо виокремити наступні фактори, що впливають на процес еволюції форми держави: внутрішні та зовнішні.

Зовнішні фактори впливають на розвиток кожної країни щонайменше на двох рівнях. Перший рівень виокремлює фактори глобального планетарного характеру, що діють відносно всіх держав. До другого рівня можливо віднести фактори, що визначаються для кожної окремої держави під впливом її зовнішніх зв'язків та відносин, що склалися з іншими державами та союзами¹³.

З урахуванням вищезазначеного, на нашу думку, до зовнішніх факторів, що впливають на становлення форми держави, можливо віднести:

1. Рівень захисту прав людини та громадянина. Вказана група прав досить широко закріплена в конституціях різних держав. Так у Конституції України даній сфері присвячено II Розділ, в якому зокрема зазначено: «усі люди є вільними у своїй гідності та правах. Права і свободи є невідчужуваними та непорушними».

Додержання вимог, що виникають у зв'язку з впливом вказаного фактора, забезпечує система існуючих правоохоронних органів. Основні права людини закріплені в одному із найвизначніших документів історії людства – Загальній Декларації прав людини. Загальна Декларація проголошує права та свободи таким чином, що вони задовольняють усіх людей незалежно від раси, національного й соціального походження, релігії чи віросповідання, мови, статі, політичних уподобань тощо.

У Статуті Організації Об'єднаних Націй у п. 3 статті 1 та в статтях 55 і 56 закріплено обов'язок держав-членів дотримуватися і захищати права та основні свободи людини. Стаття 1 Декларації зазначає, що усі люди народжуються вільними й рівними за своєю гідністю та правами. Вони наділені розумом і совістю та повинні діяти один стосовно одного в дусі братерства. Тобто людина не може бути позбавлена права на свободу і рівність, а оскільки людина на відміну від інших істот має розум і совість, то саме тому вона має право на певні права й свободи, якими не користуються інші істоти на Землі.

Статті Декларації прав людини, що проголошують права жінок і дітей, є одними з найважливіших, оскільки жінки й діти становлять те ядро суспільства кожної держави, яке його, власне, відтворює та продовжує. Різні сфери прав людини закріплюються й деталізуються системою міжнародних політико-правових інструментів, зокрема:

1) Конвенція про права дитини, прийнята Генеральною асамблеєю 20 листопада 1989 р., набула чинності для України з 27 вересня 1991 р. Ратифікація Конвенції в Парламенті України у перший же місяць після проголошення незалежності дає підстави вважати, що держава готова дбати про всіх дітей;

2) Декларація прав дитини 1959 р. зазначає, що «дитина внаслідок її фізичної і розумової незрілості потребує спеціальної охорони і піклування, включаючи належний правовий захист як до, так і після народження».

Проблеми, пов'язані з порушенням прав людини, розглядаються в Україні на трьох рівнях:

– національний рівень – юридична українська система та окремі комісії, що спеціально займаються проблемами прав людини;

– регіональний рівень – юридична європейська система, європейські органи правозахисного характеру;

– міжнародний рівень – організації ООН, міжнародні суди та комісії;

3) Європейська Конвенція про захист прав людини є основою діяльності Європейської Комісії з прав людини. Комісія створена з юристів тих держав, які ратифікували зазначену Конвенцію. Функція Європейської Комісії полягає в прийманні скарг від громадян, а також розгляд цих скарг та державних звітів. Проте можливість подавати скарги в індивідуальному порядку визначає держава, громадянином якої є особа, яка бажає подати скаргу.

Функціонує також Європейський Суд з прав людини, який складається з 46 суддів – за кількістю держав-членів Ради Європи. Суд розглядає випадки, спочатку заслуховувані Комісією, що стосуються безпосередньо держав-учасниць і окремих громадян. Рішення суду є юридично чинними;

4) Міжнародний Пакт про економічні, соціальні та культурні права у ст. 11 закріплює «право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, та на неухильне поліпшення умов життя», а ст. 12 підтверджує «право кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного та психічного здоров'я». Держави, що приєдналися до цього Пакту, повинні заохочувати загальну повагу та дотримання згаданих прав людини. Статтею 48 Конституції України також закріплено право кожного громадянина «на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло».

Важливо зазначити, що Законом України «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 р. наша держава підтвердила свої зобов'язання щодо міжнародних договорів Української РСР (ст. 6). Отже, відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України, Закону України «Про дію міжнародних договорів на території України» від 10 грудня 1991 р. та Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р. (ст. 17) вказані вище міжнародні договори є частиною національного законодавства України.

Розглянувши нормативно-правові документи національного та міжнародного рівня необхідно зазначити, що саме прийняття нормативних актів, спрямованих на врегулювання окресленої проблеми, й має визначальний вплив на форму держав, зокрема на зміни, що можуть відбутися в структурі такої категорії, як «форма держави». На нашу думку, у зв'язку з виконанням норм міжнародного законодавства найбільші зміни відбуваються в структурі такого елемента форми держави, як політичний режим, зміни в якому потягнуть за собою зміни в формі держави загалом¹⁴.

2. **Забезпечення здорового середовища та екологічної безпеки.** До числа глобальних проблем у рамках даного фактору можна віднести заінтересованість світової спільноти в попередженні виникнення таких проблем, які потягнула за собою аварія на Чорнобильській АЕС. Зміцнення спільних зусиль в цій галузі здійснюється з метою: 1) попередження промислових аварій; 2) готовності до надзвичайних ситуацій та спроможності їх попередити; 3) зменшення наслідків катастроф. Так само світова спільнота заінтересована в збереженні й охороні природних ресурсів та навколишнього середовища від масштабної шкоди, що може бути завдана токсичними викидами промислового виробництва.

3. **Процеси зростання населення планети.** Від найдавніших часів і до початку XIX ст. населення світу не перевищувало 1 млрд. людей. Згодом швидкість зростання кількості населення Землі збільшилась. Приблизно через 100 років після досягнення мільярдного рівня (близько 1930 р.) населення подвоїлось і досягло 2 млрд, а в 1960 р. – 3 млрд. Саме в цей період виникло поняття «демографічний вибух».

Над даною проблемою працювали і працюють як вітчизняні, так і іноземні науковці: А. Й. Сиротенко, Т. Мальтус, Ю. М. Доценко, Д.-Дж. Боуг, Д. Медоус, Я. Тінберген, А. Сові, К. Кларк, П. Куусі, Дж. Саймон та інші.

Нерівномірне зростання населення в різних регіонах супроводжується інтенсивним процесом перерозподілу світового населення між ними. Частка населення економічно розвинених регіонів неухильно знижується (33,1 % у 1950 р., 27 % у 1975 р.) і до 2008 р. зменшилася до 20,5 %, тоді як частка регіонів Азії, Африки та Латинської Америки, що розвиваються, відповідно зростає (1950 р. – 66,9 %, 1975 р. – 72,9 %, 2008 р. – 79,5 %). Для країн так званого «третього світу» характерний «демографічний вибух», а в розвинених країнах спостерігається старіння і депопуляція населення. Подолання економічної відсталості регіонів, що розвиваються, необхідне для нормальних відносин між державами і для прогресу людства в цілому.

За прогнозами експертів ООН, до 2025 р. населення світу досягне 8,3 млрд людей. Вже у 2011 р. було відзначено народження семимільярдної людини планети. На земній кулі щорічно народжується більш ніж 130 млн. людей, вмирає 50 млн; таким чином, приріст населення становить близько 80 млн людей.

Потенційна загроза розвитку сучасної демографічної ситуації полягає в тому, що населення світу розпочало XXI ст. з 1 млрд безробітних, 1 млрд голодуючих, 1 млрд неграмотних, 2 млрд людей, які живуть в умовах відносного або абсолютного перенаселення, 1,5 млрд знедолених, що знаходяться за «межею бідності»¹⁵.

Враховуючи викладене вище, можна зробити цілком логічний висновок, що державам, які мають демографічні проблеми, що проявляються як в зниженні народжуваності, так й в її збільшенні, необхідно запроваджувати їх державне регулювання. Прикладом країни, яка вже досить тривалий час провадить державну політику в даній сфері, можна вважати Китайську Народну Демократичну Республіку. Як відомо, в цій країні

ні вже існує закріплена на державному рівні норма, спрямована на зниження народжуваності. Необхідно також зазначити, що проблема перенаселення планети та збільшення кількості населення в малорозвинених країнах існує не в одній країні. Саме тому вона має вирішуватись на міжнародному рівні, що, як наслідок, тягне за собою зміни в політиці держав та, відповідно, вплине на форму держав, залучених у процес вирішення цієї проблеми.

4. Зростання ролі національних економік розвинених країн і підсилення економічних та ідеологічних форм боротьби за світове панування. У сучасному світі існують декілька країн, що мають визначальний вплив на розвиток світової економіки. До них можна віднести Сполучені Штати Америки, Японію, країни Західної Європи тощо. Відповідно до свого становища на світовій арені такі країни впливають на подальший розвиток залежних від них держав шляхом встановлення митного та торговельного «кордонів», що в свою чергу впливає на формування ринку збуту продукції інших країн. Неодноразово ми ставали свідками встановлення так званого «торгівельного ембарго» відносно держав, політика яких суперечить економічним чи політичним інтересам перерахованих вище держав (США, країни Західної Європи). Не можна також не рахуватися з тим, що країни, які є членами Європейського союзу, висувають певні вимоги членства до країн, які мають намір приєднатися до Європейського Союзу. Звісно, в процесі виконання такими «претендентами» висунутих до них вимог, державна політика не може зазнавати змін, а разом з нею – й форма конкретної держави.

5. Формування колективного розуму. Колективний розум – одне з найважливіших понять, прагнення зрозуміти зміст якого лише останнім часом почало приваблювати науковців-гуманітаріїв¹⁶. Вказане поняття стало предметом дослідження саме сьогодні, оскільки на початку ХХІ ст. не можна не враховувати вплив такого фактору, як колективний розум. З впровадженням у широкий вжиток персонального комп'ютера та Інтернету феном «колективного розуму» збільшив свій вплив на формування суспільної думки. Засоби масової інформації, стали тим важелем впливу, значення якого не можна не враховувати.

Поряд з існуванням зовнішніх факторів, що здійснюють вплив на зміну форми держави, необхідно, на нашу думку, дослідити й внутрішні фактори, які здебільшого мають національний (внутрішньодержавний) характер. Внутрішні фактори, що впливають на форму держави, можна розмежувати залежно від найважливіших галузей життя суспільств: економічні, національні, соціальні, політичні, духовні тощо.

Сучасний розвиток держав світу супроводжується виникненням конфліктів на національному підґрунті. Саме тому національний фактор здійснює значний вплив на формування та зміну адміністративно-територіального устрою держави, тобто на один з елементів форми держави – форму державного устрою. У зв'язку з тим, що сьогодні майже не залишилось мононаціональних країн, питання щодо боротьби за суверенітет стає актуальним як ніколи. Прикладом такого довготривалого конфлікту на національному ґрунті є конфлікт, що періодично загострюється на теренах Об'єднаного Королівства Великобританія та Північної Ірландії.

Соціальні фактори впливають на форму держави не менше, аніж політичні чи національні. Фактично, соціальні проблеми, які існують в тій чи іншій країні, є наслідком існуючих економічних проблем. До соціальних факторів, що значною мірою впливають на форму держави, можливо віднести фактори, спрямовані на встановлення рівня зайнятості населення, а саме: дії та програми держави, спрямовані на вирішення проблеми безробіття, податкове регулювання підприємницької діяльності тощо.

Крім перерахованих вище, серед факторів, що визначають форму держави, необхідно виокремити духовний. Слід визнати, що політика та діяльність держави в царині духовного потенціалу країни в період економічних і соціальних реформ має розглядатися як умова формування громадянського суспільства, її політичної системи та демократії.

Зрозуміло не можна стверджувати, що під впливом того чи іншого фактору чи навіть їх сукупності форма держава має обов'язково змінюватись. Так само не слід заявляти, що форма держави не може змінюватись під впливом інших, не вказаних нами факторів. Так, наприклад, навряд чи будь-хто з дослідників міг передбачити розпад СРСР або соціалістичних країн Східної Європи. Зміна форми держави не впливає ні з соціальних, ні з економічних, ні з інших факторів. Тобто жоден із досліджуваних нам факторів не можна вважати обов'язковою передумовою, що тягне за собою зміну форми держави чи будь-якого з її елементів.

У результаті проведеного нами аналізу можна зробити висновок, що загалом фактори, які впливають на форму держави, можливо розподілити на дві основні групи: зовнішні та внутрішні, кожна з яких в свою чергу кореспондує з факторами матеріального (економічний, соціальний) та нематеріального (духовний, психологічний тощо) характеру. На нашу думку, перераховані вище фактори необхідно розглядати в комплексі, оскільки врахування лише матеріальних чи лише нематеріальних факторів впливу в рамках дослідження категорії «форма держави» не є коректним.

Дослідження еволюції форми держави в аспекті формаційного підходу до її типології пов'язує зміну форми зі змінами, що відбуваються в так званому економічному базисі. Тобто, зі зміною економічної складової держави змінюється її форма. На такій підставі науковцями було здійснено класифікацію існуючих держав на типи, які по суті й є уособленням та характеристикою змін форми держави, що відбувались протягом історичного розвитку суспільства під впливом зазначеного економічного фактору.

Прихильники формаційного підходу зазначають, що форма держави залежить від притаманних їй економічних відносин. Суспільство не розвивається саме по собі, воно в своєму розвитку та існуванні залежить від економічних умов. Тому держава не може функціонувати як явище, що не залежить від економіки. У

цьому зв'язку К. Маркс зазначав, що спосіб виробництва матеріальних благ зумовлює, соціальні, політичні та духовні процеси в житті суспільства¹⁷. Кожний наступний рівень визначає відповідну форму власності, а зміни форми власності, що відбулися на основі змін в засобах виробництва, тягнуть за собою зміну економічної формації.

З точки зору формаційної теорії історія людства розглядалася К. Марксом та Ф. Енгельсом як зміна суспільних макроформацій. Так, першочергово науковцями було виокремлено три макроформації (стадії) суспільного розвитку. Такий поділ було здійснено на підставі наступних критеріїв: наявність чи відсутність приватної власності, антагоністичних класів, товарного виробництва. Таким чином, до першої макроформації належать докласові (архаїчні) суспільства, в яких приватна власність на засоби виробництва має загально-суспільний характер. На цьому етапі суспільного розвитку відсутня соціальна диференціація за принципом володіння матеріальними благами, тобто держави як такої не існує.

Друга стадія стосується періоду класової формації. Саме на цьому етапі у зв'язку із виникненням класів виникає держава. Характерними рисами держави в цьому аспекті є чіткий розподіл праці, наявність антагоністичних класів та особливого апарату примусу, що ототожнюється із державою, влада в якій належить класу експлуаторів. На даному етапі можливо виокремити декілька видів суспільств, що відрізняються одне від одного способом виробництва матеріальних благ, а саме: східне, античне, феодальне та буржуазне. Третя стадія пов'язується із існуванням так званого безкласового суспільства, характерною рисою якого є відсутність класів та суспільна рівність. На такому етапі суспільного розвитку держава, як інструмент управління, втрачає своє значення, тому фактично зникає. Підґрунтя таких змін К. Маркс та Ф. Енгельс вважають зміни способів виробництва¹⁸.

Зазначене вище є підтвердження того, що еволюція форми держави в рамках формаційного підходу до її типології, на думку його розробників, відбувається по висхідній. Таке твердження є достатньо спірним, оскільки в історії існують випадки, коли держави розвиваються не прогресивним, а навпаки регресивним шляхом.

Таким чином, на нашу думку, процес еволюції форми держави можливо окреслити шляхом виокремлення наступних періодів її розвитку. Першим історичним типом держави є держави східного (азійського) типу. Вони виникли близько п'яти тисяч років тому в зонах поливного землеробства. Економічним підґрунтям таких держав була державна власність на землю та іригаційні споруди. В деяких східних державах, наприклад у Китаї, рабство мало сімейний характер, тобто раби мало чим відрізнялись від інших землеробів. Таким чином, у державах східного типу традиційна класова структура не утворилася, що й зумовило наявність у держав такого типу рис, відмінних від інших держав рабовласницького типу. Рабовласницькі держави виникли, розвинулись і сформувались у самостійний тип в Стародавньому Римі та Греції. Економічним базисом таких держав була власність рабовласників як на засоби виробництва так і на рабів.

Наступним історичним типом держави є феодальна держава. На думку А. Б. Венгерова, саме такий тип держави є особливою політичною організацією, за якої економічний базис та виробничі відносини становили власність феодалів. Держава феодального типу виникає в Європі в VI–IX ст.ст. н.е. На відміну від держави рабовласницького типу, структура суспільства феодальної держави була більш різноманітною, оскільки включала в себе не лише феодалів та залежних від них селян, але й ремісників, торговців, дворян та духовенство¹⁹.

Буржуазна держава – історично третій тип держави, який покликаний захищати буржуазний економічний устрій його основою є приватна власність на засоби виробництва. Економічному, політичному та ідеологічному пануванню класу буржуазії відповідає і буржуазний тип права, що виражає класову волю буржуазії, охоплює капіталістичну систему суспільних відносин.

Соціалістичний тип держави являє собою організацію політичної влади трудящих, на чолі з робітничим класом. Ідея такого типу держави першочергово виникла в теорії, зокрема в працях К. Маркса, Ф. Енгельса та В. І. Леніна – як протилежність іншим типам держав, у яких вся повнота влади належить панівному класу експлуаторів та використовується з метою пригноблення інших класів. Звісно ж, в радянській літературі такий тип держави був визнаний як найбільш досконалий та оптимальний і тому час в рамках формаційного підходу інші типи держав фактично не досліджувались. Саме соціалістична держава створює таку систему економічних відносин, яка базується на суспільній власності на засоби виробництва, що передбачає співпрацю вільних від експлуатації людей.

Еволюція форми держави – це складний, багатогранний та комплексний процес, що пов'язаний та залежить від значної кількості факторів, які визначають умови і створюють підґрунтя для змін форми держави. Зміни форм держави в процесі еволюційного розвитку суспільства мають риси поступовості та безперервності переходу кількісних змін в якісні, а отже, відбуваються протягом тривалих історичних періодів.

Твердження стосовно того, що зміни типів держави (рабовласницького, феодального, капіталістичного та соціалістичного) відбуваються поетапно, не отримало підтримки в сучасній юридичній літературі. В якості аргументу на підтвердження цього твердження науковці наводять приклад Київської Русі, яка в своєму розвитку минула етап держави рабовласницького типу²⁰. Проте не можна сказати, що наведений вище приклад може знецінити напрацювання, здійснені розробниками формаційного підходу до типології держав, оскільки К. Маркс зазначав, що суспільство, а не держава, обов'язково мають пройти такі етапи розвитку, як докласова, класова та надкласова формації. У класовій макроформації, де в процесі переходу від докласової в класову формацію виникає держава, розвиток якої можливий в наступних напрямках: можливий або перехід від первіснообщинного ладу до держави рабовласницького типу, або до феодальної держави, або ж дер-

жави з азіатським способом виробництва. При цьому К. Маркс зазначав, що його теорія може мати похибки, саме тому вона не визнається загальнообов'язковою. У подальшому Й. В. Сталін відкинув твердження К. Маркса та запровадив саме п'ятиступінчастий шлях розвитку держави. Саме з цього й почався розвиток формаційного підходу до типології держави за затвердженим ним сценарієм²¹.

Не зважаючи на значну критику, яку останнім часом лунає на адресу формаційного підходу до типології, не можна відкидати думку, що економічно панівний клас формує політику та керує основною діяльністю як в середині країни, так і за її межами.

Розглянувши фактори, що впливають на форму держави та визначають етапи її еволюції, слід погодитись з тим, що дослідження їх лише в рамках формаційного підходу до типології держави має дещо односторонній характер оскільки основним недоліком формаційного підходу є те, що він визнає єдиний фактор, який впливає на процес еволюції форми держави – зміни в економічній основі існування суспільства. Звісно, з таким твердженням складно погодитись, оскільки форма держави змінюється не лише у зв'язку із впливом на неї факторів матеріального характеру та змін в економічних відносинах суспільства, вона підпадає під вплив й інших факторів, зокрема таких як: психологічний, духовний, національний, географічний тощо.

У рамках формаційного підходу визнається лише висхідний, поступальний розвиток форми держави. Тобто, кожна наступна форма держави має бути кращою, прогресивнішою, аніж попередня.

Формаційний підхід не враховує важливість таких компонентів, як побут, традиції, мова тощо. Він обмежує аналіз культурно-духовних факторів життя суспільства колом тих ідей, уявлень та цінностей, що відображають інтереси антагоністичних класів²². Поясненням такого факту може слугувати те, що розробники формаційного підходу до типології намагалися виокремити найбільш важливі суспільні відносини – економічні, які дають змогу розглядати суспільство як систему, що перебуває в стані постійного розвитку.

Разом із тим зазначений підхід до типології держав не позбавлений і позитивних рис. Формаційний підхід до типології держав єдиний з-поміж інших підходів, який обґрунтовує еволюцію держави та її форми на підставі розгляду й дослідження історично доведених фактів. Тобто, в основі даного підходу лежить обґрунтування історичного шляху розвитку суспільства. При цьому необхідно зазначити, що в рамках формаційного підходу до типології держав розглядається розвиток європейського суспільства, а отже, не враховані особливості розвитку суспільства в азійських країнах, що можна вважати як недоліком, так і позитивною особливістю зазначеного підходу.

Отже, з урахуванням викладеного вище можливо дійти висновку, що еволюція форми держави в межах формаційного підходу до її типології це процес дослідження історичного шляху змін суспільних відносин, які знаходять своє відображення в змінах форми держави, що в свою чергу змінюється в результаті перетворень, які відбуваються в елементах, що у своїй сукупності становлять її зміст. Тобто, дослідження форми держави в рамках формаційного підходу виявляє циклічну залежність форми держави від її типу, та навпаки.

¹ Теория государства и права: учебник / В. В. Лазарев, С. В. Липень. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2011. – С. 71–74.

² Актуальные проблемы теории государства и права: учебник / М. М. Рассолов, В. П. Малахов, А. А. Иванов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2010. – С. 32–33.

³ Теория государства и права / Под. ред. М. М. Рассолова. – М., 2004 – С. 46–50.

⁴ Бачило И. Л. Факторы, влияющие на государственность // Государство и право. 1993. – № 7. – С. 21–30.

⁵ Серегин А. В. Теоретические проблемы монархической формы правления: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / А. В. Серегин. – Саратов, 2003. – С. 7.

⁶ Ильин И. А. О грядущей России [Текст] избранные статьи / И. А. Ильин. – М.: Ред.-изд. центр «Лиана», 1993. – С. 25–28.

⁷ Там само. – С. 129.

⁸ Денисов А. Сущность и формы государства. – М., 1960. – С. 18–19.

⁹ Венгеров А. Б. Теория государства: сочинения в 2-х томах / А. Венгеров; Ч. 1. – М., 2000. – С. 121.

¹⁰ Чиркин В. Е. Нетипичные формы правления в современном государстве // Государство и право. 1994 № 1. – С. 109.

¹¹ Бабурин С. Н. Современные проблемы российской государственности: территория и гражданство // Государство и право. – 1996. – № 11. – С. 4.

¹² Гринин Л. Е. Государство и исторический процесс. Эпоха формирования государства: Общий контекст социальной эволюции при образовании государства. – М.: Комкнига, 2007. – С. 49.

¹³ Арзамаскин Н. Н. Системный анализ внешних факторов, влияющих на эволюцию формы государства // История государства и права. – М., 2006. – № 8. – С. 7.

¹⁴ <http://old.niss.gov.ua/book/Zdioruk2/index.htm> – Розділ 9, Монографії «Реалізація прав і свобод людини і громадянина в Українському суспільстві»

¹⁵ <http://udau.edu.ua/library.php?pid=988> Гапіга Н.М. Сучасні демографічні проблеми в світі

¹⁶ Моисеев Н. Н. XXI век-век свершений // Политические исследования. – 1993. – № 4. – С. 157.

¹⁷ Маркс К. К Критике политической экономики // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Т 13. – М., 1959. – С. 137.

¹⁸ Там само. – С. 20–25.

¹⁹ Теория государства и права: Учебник [ред. А. Б. Венгеров]. – М., 2000. – С. 119.

²⁰ История России (Россия и мировая цивилизация) / Под. ред. А. А. Радугина. – М., 1997. – С. 24.

²¹ Сталин И. В. Об основах ленинизма. Лекции, читанные в свердловском университете. – М.: Изд. центр «Терра», 1991. – С. 22.

²² Манов Г. Н. Гулиев В. Е. Ф. Энгельс об относительной самостоятельности государства и современная реальность / В кн. Ф. Энгельс о государстве и праве. – М.: Политиздат, 1970. – С. 11.

Резюме

Стаття присвячена вивченню факторів, що мають визначний вплив на зміни форми держави. У статті автор виокремлює певні групи факторів, що визначають еволюцію форми держави, а саме: зовнішні та внутрішні, кожний з яких, у свою чергу, кореспондує з факторами матеріального (економічний, соціальний) та нематеріального (духовний, психологічний тощо) характеру.

Ключові слова: форма держави, фактор, еволюція форми держави.

Резюме

Статья посвящена изучению факторов, которые имеют определяющее значение в процессе изменения формы государства. В статье автор выделяет определенные группы факторов, которые определяют эволюцию формы государства, а именно: внешние и внутренние, каждый из которых, в свою очередь, корреспондирует с факторами материального (экономический, социальный) и нематериального (духовный, психологический и т.д.) характера.

Ключевые слова: форма государства, фактор, эволюция формы государства.

Summary

The article is dedicated to the research of factors that have determinant role in the form of state changing process. The author of the article marks out some groups of factors that determine the form of state evolution (internal and external factors), each of which is connected with factors of material (economic and social factors) and non-material (religious and psychological factors) characters.

Key words: form of state, factor, form of state evolution.

Отримано 10.04.2012

П. О. ГРИМАЛЮК

Павло Олегович Грималюк, здобувач Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ВИДИ ДЕЛЕГОВАНОЇ ПРАВОТВОРЧОСТІ

Нині в Україні відбуваються процеси розбудови правової держави, запровадження інститутів ринкової економіки, створення якісно нового суспільства, зорієнтованого на пріоритет загальнолюдських цінностей, модифікацію та модернізацію функціонального призначення державних органів. Здійснюється пошук оптимального, виваженого співвідношення між різними гілками влади з метою забезпечення ефективного управління всіма сферами суспільного життя. Досягти відповідних результатів державотворчих та правотворчих процесів можливо у разі дотримання принципу науковості, наявності ґрунтовних напрацювань у сфері юридичної науки, тісного взаємозв'язку юридичної науки, нормотворчості й правозастосування. Ефективність правотворчих та державотворчих процесів, їх результативність залежать від рівня розвитку юридичної діяльності.

До одного з важливих питань, яке має вагомe значення у сфері загальнотеоретичних досліджень правотворчої діяльності, слід віднести дослідження видів та суб'єктів делегованої правотворчості. Таке дослідження є важливим з огляду на призначення правових норм у правовій регламентації діяльності саме учасників суспільних відносин. Крім того, вітчизняні та зарубіжні вчені-правознавці С. Алексєєв, А. Венгеров, О. Зайчук, С. Зівс, С. Кечекьян, С. Комаров, В. Копейчиков, М. Марченко, М. Матузов, Н. Оніщенко, П. Рабінович, О. Скакун та ін. переважно досліджують окремі аспекти правотворчості, наприклад її зміст чи сутність¹. При цьому поза увагою авторів залишається дослідження видової класифікації саме делегованої правотворчої діяльності. Актуальність цього дослідження зумовлена відсутністю чітких наукових підходів до розуміння та визначення критеріїв класифікації делегованої правотворчості. Тому вважаємо за доцільне дослідити окремі аспекти видової класифікації делегованої правотворчості.

Значний вплив на процес делегованої правотворчості має ускладнення суспільних відносин та поява нових сфер життєдіяльності суспільства, оскільки в силу своєї динамічності суспільство перебуває у постійному розвитку, в результаті чого виникають нові відносини в різноманітних сферах, які потребують формування нових норм права та вдосконалення чинних. Отже, виникає необхідність у поширенні дії права на сфери життєдіяльності суспільства, що раніше були недосяжні для його регулятивного впливу, що приводить до активізації делегування правотворчих повноважень². Важливим фактором, що впливає на здійснення делегованої правотворчості на національному рівні, є трансформаційні зміни у суспільстві, які викликають необхідність постійного оновлення національної законодавчої бази.

Делеговану правотворчість за різними критеріями можна розподілити на наступні види:

1) за юридичною силою нормативно-правових актів, прийнятих у результаті делегування правотворчих повноважень: законодавче та підзаконне. Означений вид делегованої правотворчості пов'язаний з підготовкою і прийняттям урядом нормативно-правових актів, які фактично мають силу закону, що відбувається у